

Պ Ր Ո Ֆ • Ք Ա Ր Ս Տ

(Շար. տե'ս էջ 70)

ՈՒՐՈՒԱԳԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՒԱԳԻՏՈՒ-

ԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

տենն զնոսա: Ոչ կարեն զփեսս ինչ պահել ի նոցանէ, և ոչ այնչափ՝ թէ լու մի կամ ճանճ որ անօգուտ ընդ մարդկան է բնական՝ քշել հանել ի տանէ պաշտօնէիցն իւրեանց: Եւ ոչ սարդըն՝ որ ելեւէջս առնեն զնրքիմբք պատկերօք, և ձգեն զոստայնս իւրեանց զգլխովք նոցա, թէ զայն յանձանց ի բաց կարիցեն մաքրել. այլ ընդ վայր ի ներքոյ ժանգակեր փոշոտեալ հարեալ մաշին:

Եւ քարեղէն պատկերացն առեալ զքարաքոս ժանգոյն, զազրացեալ, կանաչացեալ, ներկեալ, և անփոյթք եղեալ տգեղանաւ: Իսկ զփայտեղէն պատկերսն, որդանցն հարեալ, բոսորտակեր եղեալ մաշին: Իսկ հանդերձիկն որ զնոցօք արկեալ, այն ցեցակեր մեցոտեալ, փխրեալ, մաշեալ, կորուսեալ ապականին: Չի թէպէտ և ումից վասն նոցա անմտութիւնքն զոր ստիպեն փոյթ առնել՝ յախերկան կոտորել զանաւունս իւրեանց՝ ի զուճենճերոցն զազրութեան պղծութեան շարաւոյն, սակայն նոյն խանձահոտ մուրն և ծուխն այրեցածոյն ելեալ մածեալ զնոցօք, իբրեւ զածուխ սեւեալ զնոսա յայլազոյն զարծուցանէ. և ծախք անշահք և անօգուտք վաստակք՝ որ ի նոսա լինին »

Այս կտորէն կը տեսնուի թէ արձաններու բազմութիւն մը կ'ար մենաներու մէջ զանազան արուեստով շինուած. կային ձուլուածներ, ինչպէս էին պղնձէ արձանները, կային կոփուածներ, ինչպէս էին մարմարէ անդրինները. հետաքրքրական է փայտէ պատկերներու զոյութիւնը որոնք կամ արձաններ էին կամ փայտի վրայ գոյներով նկարուած պատկերներ: Չենք կարծեր թէ արձաններու բազմութիւն մը օտար աշխարհներէ բերուած ըլլայ. աւելի հաւանական է ենթադրել որ Հայաստանի մէջ ատեն մը ի ծաղկի եղած են ձուլումի, անդրիադոմութեան և փայտաքանդակարուեստները:

Հ. Ն. ԱՆԴՐԻԱՅԵԱՆ

Պետութեան և իրաւագիտութեան համար շատ մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ այն՝ որ երկրին ի քրիստոնէութիւն դարձը ազգային անզոր շրջանի մը մէջ կատարուեցաւ: Յիշատակ Սրշակունեաց թագաւորութիւնը դեռ ամբողջ դար մը տեւեց յետ քրիստոնէութեան պաշտօնապէս մուտք գտնելուն՝ Գր. Լուսաւորչի և Տրդատ արքայի ձեռք (իբր 300). սակայն գոյութիւնը զրեթէ սոսկ անուանական բան մ'էր. իրականութեան մէջ՝ այս շրջանին Սրշակունի թագաւորները նախ Հոռվմայ և ապա միշտ աւելի Սասանեանց աւատական հպատակութեան մէջ էին. աշխարհը պարզապէս աւատական երկիրն էր երբեմն մէկ երբեմն միւս դրացի մեծ պետութեանց, մինչեւ որ 387ին ամբողջապէս երկուքին մէջ բաժնուեցաւ. արեւելեան մեծագոյն մասը (զրեթէ չորս հինգերորդը) ինկաւ Պարսից՝ իսկ արեւմտեան փոքրագոյնը՝ հռովմէական գերիշխանութեան տակ:

Ստուերանման թագաւորութիւնը որուն գոյութիւնը սկզբան թոյլ տրուած էր 428ին (կամ 429) բոլորովին վերցուեցաւ Սասանեան վահրամ ԵՃ ձեռքով, որ զԱրտաշէս՝ վերջին Արշակունի՝ զահագուրկ ըրաւ: Աորս յաջորդող պարսկական տիրապետութեան և արաբական զբաւման շրջանին ժամանակ, յորում երկիրը մարզպան կամ ոստիկան անուանուած տեղակալներէն կառավարուեցաւ, բնիկ իշխանները իրենց կալուածոց տահմանին մէջ լիազօր տէր մնացին և իրենց մինչեւ այն ատեն տեւող դատարարական իրաւունքներու մէջ ազատ ձգուեցան: Գործնականապէս սակայն կը տեսնուի թէ այս

իրենց իրաւասութիւնն ընդհանրապէս գործածած և պահած չեն. մանաւանդ թէ պատմական ընթացքին մէջ կը տեսնուի աստիճանաւոր զիջանիւ մը տեղի տալ մը աշխարհական իշխանաց իրաւասութեան, որ անցաւ առ եկեղեցական հեղինակութիւնն, առ կաթողիկոսն որ անոր ներկայացուցիչն է։ Այս վերջինս կերպով մը թագաւորութեան ժառանգութիւնն ստանձնած էր և զինքն ըրած էր քաղաքական կեդրոն ազգին, Հետեւանքն էր տակաւ առ տակաւ ընդարձակուիլ մը պատրարքի և եպիսկոպոսաց դատողական իրաւունքին, որ վերջը գրեթէ այնչափ տարածուեցաւ որչափ էր ժամանակաւ նախարարի մը դատելու իրաւունքը, և 447ին Շահապիվանու ժողովին մէջ, որուն քսաներորդ կանոնը այս նիւթիս նկատմամբ կարեւոր մանրամասնութիւններ կու տայ, պաշտօնապէս հաստատուեցաւ։ Միայն արիւն հեղութեանց դատաստանը արտաքին իշխանութեան վերապահուած կը թուի։ (Աւելի մանրամասնութեանց համար հմտ. Arm. Rechtsbuch II, p. 341-349). Եկեղեցական կանոնական իրաւագիտութիւնը այսուհետեւ առաջնութիւնը կ'առնու գրեթէ միայն եկեղեցականներու նախագահութեամբ եղած դատաստաններու մէջ. կղերը գրեթէ միայն կ'ըլլայ մշակող

և աւանդապահ իրաւանց և օրէնագիտութեան։ Դիտելու է որ Հայոց առաջին՝ ապահովական երաշխաւորուած՝ Հաւաքումն նոյն իսկ (եկեղեցական) կանոնագիրը մ'է, իր տեսակին մէջ մեծ գործ մը։ Ի վաղուց արդէն կանոնաց հաւաքման հետ զոյգ կ'ընթանայ գիտական մեկնողական մատենագրութիւն մը, որ իւր մէջ կը բուստան անկախապէս իրաւագիտական գործեր արտադրած է։ Այս հայկական ազգային սինէնդրոն՝ մէջ կերպարանաւորուած՝ մասամբ առանձնական իրաւագիտութեամբ զարգացած կանոնական իրաւունքը՝ միայն կողմնակի և անողղակի կերպով նկատի կ'առնու քնիկ Սովորութեան օրէնքը (Gewohnheitsrecht), իստգիտաւոր զանգուածոյն նա կը բարձրանայ մովսիսական օրինաց վրայ, յաճախ յենլով յունական կանոններու որոշողութեանց վրայ, (երբեմն ասորականին միջոցաւ), որոնք մերթ ամբողջովին կ'ընդունուին, ինչպէս օրինակի համար Ս. Բարսեղի կանոնները։ Այս կանոնական իրաւագիտութիւնն էր որ — գլխաւորապէս օտար՝ մովսիսական և հռոմէական տարրերէ կազմուած — հողը պատրաստեց յետագայ ընդունելութեան հռոմէական և մովսիսական առանձին օրինաց։

1. Այս կանոնական գործերը կը բաժնուին երկուքի. ընդհանուր նկարագիր մը ունեցողներ, ինչպէս Եղեղէի մեկնութիւնը եկեղեցական կանոնաց, և առանձին նկարագիր ունեցող գրութիւնք. վերջիններուն մէջ Նշանաւոր տեղ մը կը գրաւեն ամուսնութեան և ազգականութեան վերաբերեալն, ինչպէս Շնորհաւուրը և Յակոբ Խրի մեղայնը, Հաւանականաբար կանոնական գործ մ'ըլլաւու է նաեւ Յովհ. Սարգսեանը (1060-1129) որուն ժամ յաղագս իրաւասութեամբ.

2. Հայկական եկեղեցւոյ 58 ժողովներէն կարեւորներն ազգային կանոնական օրինաց և կարգաց գիտութեան համար հետեւեալներն են. Շահապիվանու Ա և Բ 447, 450, Գրւնչ Բ և Ե 527, 645, Պարտաւու Բ 768.

3. Կանոնաց այսպիսի առանձնական հաւաքածոյք են. Ա. Կանոնք Ս. Սահակայ, մասամբ Դատաստանագրող մէջ ընդունած. Բ. Կանոնք Եղեղէի, սպուած իւր պատմութեան հետ, Անեանի 1859. Գ. Կանոնք Յովհ. Ի. մատարարի, սպուած Անեանի 1883,

4. Յունական կանոններէն որոնք զէթ մասամբ հայկական կանոնագրող մէջ մուտք գտած են սովորութեամբ կամ ժողովոց որոշելով, գլխաւորապէս յիշուել է հետեւեալները. Ա. Կանոնք Առաջնոց. Բ. Կրտսերազոյն Հարց Կանոնք կուսած. Գ. Նիկիոյ. Դ. Անիկիոյ. Ե. Նիկիտարիոյ. Զ. Կ. Գանգրիոյ. Է. Ատիւրոյ. Ը. Ամասայս ըսուած. Թ. Կանոն Բարսեղի.

5. Հայկական կանոնագիրքը, որուն զեռ տպագիր հրատարակութիւն մը գոյութիւն չունի, բազմաթիւ և անբաժանելի կերպով աւանդուած է։ Անտես ընելով անոնք, որ իւր բաղկացուցիչ մասն՝ Կելիկեան քաղաքական օրինագրող կցուած կը գտնուին, — բան մը որ այս կանոնաց գաղափարին համար ունեցած կարեւորութեան կը վկայէ — կան բազմաթիւ և իրարմէ անկախ ձեռագիրներ կանոնագրոյ։ Միայն Էմիմաճայ գրատան մէջ քանիս անելի կը գտնուին այսպիսի կանոնագրեր և Սիւնի հողի գործոց հաւաքումներ. (Պատասխանց, Դիմաճութիւն Դատաստանագրող, 115)։ — Հայկական կանոնա-

Հոովմական իրաւունքը համեմատաբար ուշ յերեւան կու գայ արեւմտեան գաւառներու մէջ: 387ի բաժանմամբ Հոովմեական Հայաստանը, որ մինչեւ այն ատեն եփարտայ արեւմտակողմը գտնուող Փոքր Հայքի մէջ կը սահմանափակուէր, յետագայ երկիրներով ընդարձակուեցաւ, որոնք մինչեւ Մօրիկ կայսր ընդհանրապէս Հոովմեական հող կազմեցին. ա. Բարքր Հայք, Հոովմայեցոց Մեծ՝ կամ Ներքսագոյն Հայաստան կոչածը. բ. Երկիր ազգաց կոչուածը, այսինքն Հանձիթ, Անգեղ³, Հաշտեանք, Ծոփք Ծահունեաց, Մեծ Ծոփք, Բալահովիտ: Բարձր Հայոց կառավարութիւնը յանձնուեցաւ կոսն Հայոց կոչուած պաշտօնէի մը, սակայն երբեք չկազմեց զորքեական անդամ հոովմեական պետութեան, և չկազմակերպուեցաւ երբեք իբր նահանգ: «Փանի որ Մեծ Հայք նահանգ չէր, նաեւ անոր մէջի կալուածներն ալ իբր նահանգական երկիր չէին օրէնքի առջեւ. ուստի, իւր բնակիչներն իբր այսպիսիք՝ հոովմեական քաղաքացիութեան իրաւունքը չստացան, և հոովմեական իրաւունք և օրէնքը հոն ոչ մէկ արժէք չունեցաւ: Երկրին օրէնքը և բնիկ սովորութիւնն ի հաստոյց մնացած էին. ասոնց համեմատ կը կառավարէին և դատաստան կ'ընէին բնիկ մեծ ու փոքր տանուտէրեր և գաւառապետներ⁴»: Ասիկայ կը յարմարի ընդարձակագոյն չափով Երկիր ազգաց կոչուածին: Հոս, Հոովմայեցիներէն «սատրապութիւնք»⁵ կոչուածին մէջ իրենց իշխանաւորութեան մէջ անվրդով մնացին իշխանական սերունդները՝ նախարարաց. այս «սատրապ» ները (նախարար), որոնք միայն

արտաքին իրաց մէջ Հոովմայ առջեւ աւատական հպատակութիւն ունէին, հովանաւորեալ տէրութեանց փոքր արքայներու պէս իրենց երկրին վրայ կ'իշխէին զգեանաւոր ժառանգական իրաւամբ, (որ նախ 488ին Չենոն կայսեր ձեռքով մեծաւ մասամբ բարձաւ այնու որ, ի բաց առեալ Բալահովիտը, միւս սատրապը այնուհետեւ կայսերական վաւերացման կը կարօտէին):

Իրաւացի այս վիճակը յեականաւ անփոփոխ մնաց մինչեւ Յուստինիանոս ժամանակը, Չ դար, Յուստինիան 528ին իւր հայկական երկիրներուն տուաւ նախ զինուորական նոր կազմակերպութիւն մը: Բոլորովին բաւանալով «Հայոց կոմս»⁶ը, նա դրաւ Առաջին և Երկրորդ Հայոց (առաջուան Փոքր Հայք), Պոլեմոնեան Պոնտոսի, Մեծ Հայոց որ ներքսագոյն կը կոչուէր (= Բարձր Հայք), և Երկրորդ Ազգացի վրայ մէկ Մագիստրոս զօրաց վասն Հայոց և Պոլեմոնեան Պոնտոսի և Ազգաց, (Magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes), որուն իշխանութեան տակ կը գտնուէին բազմաթիւ դուքս-գորավարներ, (մին Արտաւեզուն, ուրիշ երկու նոր անուանուածներ յերկրին Ազգաց⁷): Մեծ Հայոց վրայ միանգամայն դրուեցաւ պետ մը, իբր քաղաքական վարիչ: Յամին 536ին նահանգներու նոր բաժանմամբ (Ա. Բ. Գ. Հայք, Nouvelle 31ով), Ազգաց սատրապութիւնը բոլորովին մէկդի թողուեցան, և այս երկիրները իբր նահանգ (Չորրորդ Հայք) պետի մը իշխանութեան տակ միացուեցան: Այսու Յուստինիան կերպաւ

կան իրաւագիտութեան վրայ մանրամասն կը խօսի Մեծից Թանգեան իւր Հայկական հինգեցական իրաւագիտութեան Ա. մասին մէջ:

1. Մօրիկ կայսեր 591ին սահմաններն ընդարձակելը, որով նախկին բարձր Հայոց և Գ Հայոց վրայ աւելցաւ Տայք, Արարատ (սակեց Դրեւն), Տուրուքեան և Աղմիթ, Թերեւս նաեւ Գուգարաց մեծ մաս մը, իրաւագիտական տեսակետով մեծ կարեւորութիւն մը չունեցաւ, վասն զի արդէն 641ին արաբական արշաւանքներն սկսան Բիւզանդական Հայաստանի վրայ, և արդէն

654ին ամէն բան կորուսեցաւ. հմտ. Hübschm. Alt-arm. Ortsnamen.

2. Güterbock, Römisch-Armenien, էջ 25.

3. Այս Գուգարքը (duces, Բիւզ. Յօ՛ւ) որոնց տակ մը քաղաքական դատարութիւն ալ կ'ընէին (Güterbock 56), և տեսնուի որ արեւմտեան Հայաստանի դատաստանական կազմակերպութեան մէջ հաստատուն մնացին. վասն զի վերջերը Միջատայ Դատաստանաւորաց մէջ յաճախեալ յիշուած կը գտնենք դուքս մը իբր դատաստանական պաշտօնակց:

բանափոխութիւն մ'ալ ըրաւ նիւթական իրաւանց Հայոց այդ արեւմտեան բաժնին մէջ, հռովմէական օրէնքներ դնելով առաջնոյն տեղ և կամ հռովմէականի փոխելով այն ամէն հայկական սովորութիւնները որոնք շատ կը տարբերէին հռովմէական օրէնագրութիւնէն։ Այս կատարուեցաւ նոր նահանգներու համար — Առաջին Հայք (Երբեմնի Մեծ Հայքը) և Զորորդ Հայք (Երբեմնի սատրապութիւնը Ազգաց) — երկու օրէնքներով¹։ յամին 535 հրատարակեց նա իւր ժառանգութեան օրէնքը (Edictum III) περὶ τῆς τῶν Ἀμενων διαδοχῆς, յորում հռովմէական օրինաց ընդհանուր զօրելը Հռովմէական Հայաստանի մէջ յետագայ խօսքերով կը բացատրուի։ « Ի ուզենք որ նաեւ Հայք ազատութիւն իւրենց նախկին առանց օրինաց վիճակէն և յամենայնի մեր օրինաց տակ մտնեն և իրենց տրուի պէտք եղած հաւասարութիւնը »։ Յաջորդ տարին 536ին յետագայ « Յաղագս Հայոց » (Nouvelle 21) օրէնքը կը հաստատէ և կը վաւերացնէ հայկական նորակազմ նահանգներու յուսիսեան օրինաց հպատակութիւնը, Բիւզանդա—հռովմէական իրաւանց ազդեցութիւնը այլ եւս արեւմտեան Հայաստանի մէջ անընդհատ և յարաճուն եղաւ։ Իսկ արեւելեան բաժնին մէջ, ուր Սասանեանք կ'իշխէին և մարզպանք կը կառավարէին (428—654), քաղաքական պատճառները բոլորովին հակառակ էին հռովմէական օրինաց ներմուծման։ Սակայն այս արգելքները չափով մը բարձան արաբական արշաւանքներու (654—859) պատճառաւ, և ապրի յաջորդող շրջանին մէջ, յորում ազգային թագաւորութիւնը կրկին հաստատուեցաւ Բագրատունի հարստութեան ժամանակ 887—1042 (կամ 1045), կը տեսնուի հռովմէական ազդեցութեան ընդհանուր զօրանալը և տարածուիլը նաեւ արեւելեան Հայաստանին մէջ։ Երբեմնի Բիւզանդական Հայաստանի մէջ դատաստանը

առաջուան պէս ըստ բիւզանդական պետութեան օրինաց կը կատարուէր։ Նաեւ պէտք չէ տարականաւ թէ այս շրջանիս մէջ կանոնախն ինչ ինչ բիւզանդական օրինաց համաօտուութիւնք, կամ յունական օրինաց հատակոտոր վերածմունք ի հայերէն, արդէն առանձնակի մուտք գտած էին արեւմտեան Հայաստանի մէջ և տէրութենէ վաւերականութիւն ստացած։

Այս բանս գլխաւորապէս հասկնալու է սատրա—հռովմէական դատաստանագրոց հայերէն թարգմանութեան համար, որուն ծագումն ըստ ամենայն հաւանականութեան այս ժամանակի մէջ զննելու է։ Նաեւ իստուրական Ecloga Leonis et Constantiniի հայերէն թարգմանութիւնը պէտք է արդէն այս շրջանին կատարուած համարել ըստ գլխաւոր մասին, կամ գոնէ քաղուածոյ կերպով։ Յիրաւի հռովմէական տարրը յետագայ օրինագրոց մէջ այնպիսի կարեւոր տեղ մը կը զբաւէ և այնպէս հաստատ արմատացած կը տեսնուի, որ նա կ'ենթադրէ արդէն երկայնագոյն շրջան մը, յորում հաստատուած է զօրծանութեամբ ընդունուած ըլլալու էր։ Այն պարագայն թէ յետագայ թի դարու խմբագրողները, Ներսէս Լամբրոնցիք և Մխիթար, այդպիսի Համաօտուութիւններու զտնուիլը չեն յիշեր և կամ նոյն իսկ կ'ուրանան, կը ցուցնէ մանաւանդ թէ անոնք տեղական սահմանափակ արժէք մը միայն ունէին, և կամ թէ յետագայ ժամանակաց մէջ այդպիսի Համաօտուութիւնք ի գործնականին մէկդի թողուեցան։ Թէ բիւզանդա—հռովմէական օրէնքները ոչ թէ յետագայ շրջանին ժամանակ (Թի դար) երբ ազգային օրէնքները ի մի հաւաքուեցան ի գործածութիւն եկան, այլ արդէն Բագրատունեանց ժամանակէն սովորութեամբ ընդունուած ըլլալու էին, յայտնի կը տեսնուի հայկական դատաստանագրոց բովանդակութենէն։ անաշուղ ճննադատութիւն մէջ օրինակի համար Պատմամեանցիներ որ այս իրողութիւնը կ'ուրանայ իւր Դատաստանագրոց Ներածութեան մէջ (էջ 119)։

Շառապարեփէ

1. Արդէն Հաստոց հռովմէացած Փոքր Հայքը պէտք չունէր այսպիսի օրինագրութեան ժը։